

ЖОҚЛАҰ ҚОСЫҚЛАРЫНЫҢ КОМПОЗИЦИЯСЫ

Нуратдинова Гүлбәхәр Қалбаевна

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкіс

Қарақалпақ салт дәстүр қосықлары арасында өзине тән жанрлық өзгешеликлерге ийе жоқлау қосықлары ең алды менен көркем мазмұнының айрықша тәсірлиги менен ажралып турады. Бул өзгешелик усы жанрға тийисли текстлердің композициялық қурылысының өзине тән өзгешелиги менен байланысly. Қарақалпақ фольклористика илиминде жоқлау қосықларының композициясы усы дәуірге дейин илимий изертлеу объектине айланбаған.

Мархұмды жерлеу салт-дәстүри хәм оның тийкарғы фольклорлық компоненти болған мархұмды соңғы жолға шығарып салыуда атқарылатуғын, хәр түрли халықларда хәр түрли атамаға ийе бул жанр композициясы хаққында ең дәслепки мийнетлер рус фольклористика илиминде пайда болған. Жоқлау қосықларының рус фольклорындағы эквиваленти есапланған «плач»лар хәм оның композициясы хаққында айрым пикирлер ең дәслеп Е.В.Барсов тәрөпинен билдирилген [Причитания Северного края, 1872]. Рус плачларының ең актив жыйнаушыларының бири болған Е.В.Барсов жоқлаушы хәм ол атқарып атырған текст компоненти элементлери арасындағы қатнас хаққында дыққатқа ылайық пикирлерди келтирип өтеди. Бул мәселеге тереңирек жантасқан Н.П.Андреев хәм Г.С.Виноградов ең биринши мәртебе рус плачларының композициясының тийкарғы элементлери есапланған айрым мотивлерди ажратып көрсетеди. Бирақ олар бул мийнетлеринде бул мотивлерге улыума сыпатлама беріу менен шекленеди. Кейин ала Г.С.Виноградов өзиниң А.М.Пашковадан жазып алынған «Қыз апаның инисин жоқлау»ы мысалында ислеген плач композициясына ислеген анализинде бул жанр композициясына кеңирек орын береді [Виноградов Г.С., 1940. – 266-278 б]. Бул мийнетте алым бул плач композициясын кең анализлей отырып, ондағы турақлы, барлық рус плачларының текстлерине тән болған хәм атқарыушы тәрөпинен плач атқарылған ситуация, халатқа байланысly текстке жаңадан киритилген мотивлерди ажратып көрсетеди. Бирақ алым бул мотивлерге улыума сыпатлама берип өтеди де, олардың сюжет элементи екенлиги хәм өз-ара конструктив байланысы хаққында сөз етпейди. Рус плачларының композициясы хаққындағы жүдә дыққатқа ылайық хәм олардың композициялық қурылысы хаққында теориялық изертлеулердің алға илгерилеуинде жемисли мийнетлер рус фольклоры теориясынын жетик алымы К.В.Чистовқа тийисли. Алым рус фольклорындағы причетлердің ең белгили атқарыушысы И.Федосованың

атқарыушылық шеберлигине арналған мийнетлерінде ол атқарған плачлардың сюжети, олардың құрылысы, мазмұны хәм композициясы байланысы мәселесінде илимий тийкарға ийе дәлилдерди келтирип өтеди [Чистов К.В., 1955. – 266-278 б]. Рус плачлары хәкқындағы және бир мийнетінде ол плачлардың жерлеу салт-дәстүриниң хәр түрли басқышларына тийисли болған сегиз түрин бөлип алып көрсетип, олардың хәр бирине тән болған мотивлерди ажратып көрсетеди. Ал рус плачларының композициялық құрамын бөлип алып өз алдына изертлеген В.Г.Базанов «Хәр бир плач дәстүрий схема менен атқарылыуына карамастан, олардың хәр бири өзине тән индивидуаллыққа ийе екенлиги» [Базанов В.Г., 1962. – 13-16, 37 б] хәкқындағы концепцияны алға сүреди.

Дүньяның басым халықларының мархумды жерлеу салт-дәстүрлеріндеги улыўма уаслық хәм усы салт-дәстүрлердиң фольклорлық компоненти болған бул жанрдың тийкарғы атқаратуғын функциясы, ондағы тийкарғы идея хәм тема алымларға усы жанрдың басқа халықлар фольклорындағы формалары бойынша алып барылған мийнетлер тийкарында илимий изертлеулер жүргизиу имканын береди. Қолда бар жазып алынған қарақалпақ жоқлау қосықларының текстлери композициясы жоқарыда В.Г.Базанов тәрәпинен айтылып өтилгениндей хәр бир тексттиң улыўма традициялық модел тийкарында дөретилиуи менен бирге олардың хәр бири өзине тән индивидуаллыққа ийе екенлигин көрсетеди.

Қарақалпақ салт-дәстүр фольклоры жанрлары арасында жоқлау қосықлары атқарыушыдан, яғный импровизатордан жетик дөретиушилик уқыпты талап ететуғын жанрлардан есапланады. Себеби мархумды жерлеу салт-дәстүриниң барлық талаптарының толық орынланыуы қарақалпақлар арасында жақын дәуірлерге шекем тийкарғы талап болған. Өз гезегінде жоқлаушының яғный мархумның жақынының (анасы, қарындасы, қыз апасы, қызы, келини) жаназада өзиниң хәм жақынларының келмес жолға атланған мархумға тууысқанлық қатнасын жоқлау арқалы баян еткен поэтикалық картинасы мерекеге жыйналғанларда да сол қайғылы халатты пайда етиуи шәрт болған. Қарақалпақлар арасында «жоқлауы менен хәммени жылатты» ибарасы жоқшылардың мархумға болған жоқары хұрметиниң дәлили есапланып, ал жоқлау айтпау жақын ўақытларға дейин ерси халат сыпатында қабыл етилген. Информатор Мийригүл Сейтжанова ел арасында үлкен абройға ийе енесиниң өлими алдында оған жоқлау айтыуды үйреткени хәм оны өзиниң жерлеу мерекесинде атқарыуын талап еткенин айтады. Бул өткен дәуірлер ушын типик халат есапланады.

Қолда бар жоқлау қосықларының текстлериниң анализи бундай жағдайда жоқшы жоқлау айтыудың дәстүрий жолын ямаса өзиниң импровизаторлық

шеберлигинен пайдаланғанлығын көрсетеді. Дәстүрий жол менен атқарылған жоқлаулар композициясы усы жанрдың фондында бурыннан бар турақлы синтаксислик формулалар, образлар, көркемлик кураллардан ибарат болып, дәстүрий модельдиң күшли өзгериске ушырамаған варианты есапланады. Оның типик көриниси сыпатында төмендеги жоқлау үлгисин көрсетип өтиў мүмкин:

Қаўадан ушқан ақ суңқар,
Қанатлары жер сыйпар.
Кейнинде балалардың,
Маңлайынан ким сыйпар.

Қаршыға қустың баласы,
Қалында болар уясы.
Қайыңның түбин суў алса,
Қайғыда болар анасы.
Қаршығам түсти қалыңға,
Ишим толы жалынға.
Жалыным мениң сөнерме,
Жайнап жүрген жан ағам,
Қайтып айланып келерме [Қарақалпақ халық қосықлары, 2019. – 71 б].

Жоқарыда мысал етип келтирилген жоқлау текстиниң композициясы мүсийбеттен кейин жетим қалған перзентлер тәғдирине ашыныў, ал екинши мысалда жоқшының мүсийбет түскендеги ишки руўхый ҳалаты, оның келмес жолға атланған туўысқанын сағынып, қайтып келиўине үмит етиўи сыяқлы мотивлерден ибарат. Жоқлаудың дәстүрий модельден узақласпаған вариантлары информатолардың берген мағлыўматларға қарағанда, көбинесе жалланба жоқлаушылардың репертуарына көбирек тән болған. Олар көпшилик жағдайда өзиниң репертуарынан мархумның жынысы, жас өзгешелиги, жәмийеттеги орынына қарай соған сай жоқлауды атқарған. Бирақ жоқлаулардың усы дәўирге дейин жыйналған хәм қолда бар нусқаларының мазмуну олардың дерлик 95% пайызының композициялық қурылысы олардың текстлериниң жоқары поэтикалық шеберлик хәм импровизаторлық таланттың жемиси екенлигин көрсетеді. Илимий изерлеўлер хәр бир ол жалланба жоқлаушы болсын, ямаса мархумның жақыны болсын жоқлау жанрына дәрек образлар системасы, белгили бир системаға түскен архитектоника, мотив хәм сюжетлерден ибарат билим қорына ийе болатуғынлығын тастыйықлайды. Бир сөз бенен айтқанда олар тайын композициялық «модель»ге ийе болады. Атқарыўшылардың бул фондтан қаншелли дәрежеде пайдаланып, эстетикалық қуны жоқары болған жоқлау үлгисин жарата алыўы ең алды менен олардың

жеке талантына байланысly. Дәстүрий модель композициясы тийкарында бирак оны жаңа мотивлер, жаңа идея хәм тематика менен байытылған жоқлаў текслериниң жүзеге келиўи ең алды менен турмыслық материаллардың, қосықларының тийкарғы объекти есапланған мархум шахслардың өмириниң, жоқлаўшышың қараслары, эстетикалық талғамының хәр түрлилиги сыяқлы сыртқы факторларға байланысly.

Жоқлаў қосықларының жоқшы тәрeпинен ашып берилиўинде образларды группаластырыў да үлкен әҳмийетке ийе. Басқа жанрларға салыстырғанда жоқлаў қосықларында образлар саны шекленген болады. Оларда тийкарғы орынды мархум хәм жоқшының өзиниң образы ийелейди. Кейинги орын мархумның жақынлары хәм олардың қайғысына шерик болып атырған халық образына бериледи. Жоқлаўдың композициялық структурасында бул образлар атқарыўшы тәрeпинен белгили бир тәртип пенен жайластырылады. Ең алды менен жоқшының аўыр жоғалтыў менен байланысly кеўил кеширмелери, аянышлы ахўалы ашып берилсе, мархумның образы жоқшының усы инсанға болған туўысқанлық мүнәсибети арқалы ашылады. Мархумның образы арқалы оның жақынларының образлары белгиленген избе-изликте жоқлаў текстине киритиледи.

Лирикалық шығармалар ўақыялар системасына ийе емес [Абрамович Г.Л., 1961. – 133 б]. Оларда әдетте автордың белгили бир турмыслық қублыслар менен байланысly ишки кеширмелери бериледи. Усы сыяқлы жоқлаўларда да жоқлаўшышың жақын адамының дүньядан өтиўине байланысly кеўил кеширмелери баянланады хәм соған сай ишки рухый конфликт өз шешимин табыўға бағдарланады. Жоқлаўлардың сюжетлик дәреги «өмирдиң өзинде, жоқлаўшының өмирбаян»ында болады [Базанов В.Г., 1962. – 25 б]. Қарақалпақ жоқлаў қосықларындағы тийкарғы конфликт тәбийй соның менен бирге бир-бирине қарама-қарсы қублыс хәм түсиниклер болған өмир хәм өлим арасындағы қарама қарсылық негизленеди. Сюжет өлим себебин анализлеўден туўылады.

Сюжет жоқлаўларда жоқшының кеўил кеширмелерин сәўлелендириўши эпийайы, бөлеклерге бөлинбейтуғын бир пүтинлик емес, ол басқа шығармалар сыяқлы экспозиция, ўақыяның басланыўы, ўақыялардың раўажланыўы, кульминация хәм шешим сыяқлы элементлерден турады. Бирак бул элементлердин бәри хәмме жоқлаўлар сюжетинде бирдей қатнаса бермейди. Олардың базы биреўлери гейбир жоқлаўлар сюжетинде болмайды, бул ең алды менен жоқшының сюжет композициясын дүзиўдеги индивидуал стилине байланысly болады.

Жоқлаўлар сюжети экспозициясында әдетте, жоқлаўшының болажақ мүсийбеттен алдыңғы тыныш, жоғалтыўларсыз халаты көбинесе «баўырым

пүтин еди», «кеўлим тоқ еди», «қайғысыз едим» сыяқлы мазмундағы турақлы поэтикалық формулалар арқалы берилип, олар композицияның ўақыяның шийеленисиўи элементи менен байланысады. Ўақыяның шийеленисиўинде болса тийкарынан тосыннан ямаса болатуғыны анық болған мүсийбетке жоқшының қатнасы сәўлеленеди. Композицияның бул элементи тийкарғы элемент есапланып, ол қарақалпақ жоқлаў қосықларының сюжетинде ең көп эмоционаллық нағрузка ҳәм мәни жүкленген бөлеги есапланады. Соған жараса бул элементтиң тематикалық майданы кең болып келеди. Сюжеттиң ўақыялардың раўажланыўы бөлегинде әдетте жоқшының усы мүсийбет себепли оның жақынларының басына түскен ҳәм енди түсетуғын аўыр сынақлар кең планда өз көринисин табады. Ал, кульминациялық моментке жоқлаўдың буннан алдыңғы элементлери мазмуну негиз салады. Жоқлаўдың эпилогында барлық қарақалпақ жоқлаў қосықларына тән болған тәғдирге тән бериў, өлимниң ҳақлығы, мархұмның изинде қалған тирилерге өмир тилеў сыяқлы турақлы мотивлер орын алады.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ жоқлаў қосықларының композициялық өзгешелигин анықлаў жанрдың қарақалпақ салт-дәстүр поэзиясында тутқан орнын, оның өзине тән өзгешеликлерин белгилеўде тийкарғы мәселелердин бири есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение. – М., 1961. – с. 133.
2. Базанов В.Г. Причитания Русского Севера в записях 1942-1945 годов / В.кн.: Русская народно-бытовая лирика. Причитания Севера В.Г.Базанова и А.П.Разумовой. – М., - Л., 1962. – с. 13-16, 37.
3. Виноградов Г.С. Карельская причет в новых записях / В.кн.: Русские плачи Карелии. Подготовка текстов и примечания М.М.Михайлова / Под ред. проф. М.К.Азадовского. – Петрозаводск, 1940. – с. 266-278.
4. Қарақалпақ халық қосықлары // Баспаға таярлаған С.Баўатдинова. – Нөкис, 2019. – Б. 71.
5. Причитания Северного края, собранные Е.В.Барсовым. Ч.І. – М., 1872. – с. XXIII-XXVI.
6. Чистов К.В. Народная поэтесса И.А.Федосова. Очерк жизни и творчества / Под ред. В.И.Чечерова. – Петрозаводск, 1955. – с. 266-278.